

HAL
open science

Anaid Donabedian-Demopoulos,

► **To cite this version:**

Anaid Donabedian-Demopoulos, . . . Armenians of Lebanon (II), Proceedings of the Conference (14-16 may 2014), Armenian Diaspora Research Center, Haigazian University Press, Beirut 2017, p. 265-288, 2017. hal-01683436

HAL Id: hal-01683436

<https://hal.science/hal-01683436>

Submitted on 13 Jan 2018

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Արեւմտահայերէնը այսօր Լիբանանի մէջ. իրողութիւններ եւ պատկերացումներ
[Western Armenian today in Lebanon : facts and representations], in [Armenians in Lebanon,
Proceedings of the Conference (14-16 may 2014), ed. Antranig Dakessian, Center for Studies
on the Armenian Diaspora, Beirut.]

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆԸ ԱՅՍՕՐ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՄԷՋ. ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

Անահիտ Տոնապետեան

1. Արեւմտահայերէնի Վիճակը Լիբանանի Մէջ

Արեւմտահայերէնը UNESCOի կողմէ վտանգուած լեզու հռչակուեցաւ 2010ին¹: Պիտակաւորումէն անդին, ի՞նչ կարելի է ըսել այսօր լիբանանահայութեան մօտ արեւմտահայերէնի իրական վիճակին մասին:

Նախ, յետադարձ ակնարկ մը կը պարզէ, թէ իր պատմութեան ընթացքին լիբանանահայութիւնը ի՞նչ նուաճումներ արձանագրած է այս առումով: Իր զանգուածային տեղաւորումի ժամանակ, ցեղասպանութենէն անմիջապէս ետք, լիբանանահայ համայնքին խօսակցական լեզուներն էին - բացի գրական արեւմտահայերէնէն, որ գերիշխող չէր - հայերէնի զանազան բարբառները, ըստ ծագումնավայրին (Սասուն, Հաճըն, Խարբերդ, Բալու, Սարաշ, Տիգրանակերտ, եւն.) եւ թրքերէնը, որ Թուրքիոյ որոշ հայաբնակ շրջաններու խօսակցական լեզուն էր, տեղական հայկական բարբառին հետ միասին, կամ առանձինն (ինչպէս Կիլիկիոյ շարք մը բնակավայրերու մէջ, որոնց Լիբանան հաստատուած խումբերը լիբանանահայութեան մեծամասնութիւնը կազմած են): Հիւղաւաններու կեանքի մասին պատումները կը վկայեն թէ աւագ սերունդին հաղորդակցութեան գլխաւոր միջոցը թրքերէնն էր:

Մինչեւ քսաներորդ դարու յիսունականները, Լիբանանի հայկական դպրոցին գլխաւոր նպատակը հայորդիները լեզուականօրէն հայացնելն ու գրագէտ դարձնելը եղաւ: Հայկական դպրոցը այս նպատակը յաջողութեամբ իրագործեց, քանի որ յաջորդ սերունդին թրքերէնի իմացութիւնը լաւագոյն պարագային կրաւորական դարձաւ (ըմբռնում, բայց ոչ խօսելու ունակութիւն), եթէ բոլորովին չանհետացաւ: Լիբանանահայութեան համընդհանուր հաղորդակցութեան լեզուն դարձաւ արեւմտահայերէնը, որուն խօսակցական զանազան տարբերակները կը կրեն հայ բարբառներու հետքերը, տարբեր տարողութեամբ ըստ բնակավայրի ծագումնային միատարրութեան²: Նոր սերունդը, սակայն, այլ լեզուներու ազդեցութեան սկսաւ ենթարկուիլ՝ Լիբանանի հետզհետէ բազմալեզու դարձող միջավայրին մէջ, ուր ֆրանսերէնը - եւ յետոյ անգլերէնը - կրթութեան մէջ աճող վարկ սկսան ստանալ, յատկապէս ընկերային-տնտեսական բարձրագոյն խաւերէն ներս: Իսկ արաբերէնը, որուն տիրապետելու անհրաժեշտութիւնը առաջին սերունդը մեծ մասամբ չէր տեսներ (չըսելու համար՝ կ'արհամարհէր), եւ գոր երկրորդ սերունդը ինքնուրոյն, ճանաչելի (որպէս հայախօսի) ոճով կը խօսէր, 1960ականականներուն ծնած սերունդէն սկսեալ համայնքին խաւերուն մեծամասնութեան կողմէ սկսաւ ընտելացուիլ, ոչ միայն որպէս լիբանանեան ընկերութեան մէջ յաջողութեան երաշխիք, այլ նաեւ որպէս առօրեայ հաղորդակցութեան բնական լեզուներէն մէկը, երիտասարդութեան մէջ որպէս (հիմնականօրէն ոչ-հայ) հասակակիցներու հետ հաղորդակցութեան լիարժէք միջոց, եւ որպէս ստեղծագործութեան լեզու:

Այլ խօսքով, իր ծիրէն ներս թրքերէնը արմատախլելէն ետք, լիբանանահայութիւնը ստիպուեցաւ դիմագրաւել լեզուական նոր մարտահրաւերներ՝ արեւմտահայերէնը

¹ Moseley, 2010:

² Ասոր ցայտուն օրինակը Անճարի ցարդ բարբառախօս մնացած բնակչութիւնն է:

պաշտպանելու համար: Ասոնց կը գումարուի արեւելահայերէնի ազդեցութիւնը, աճող շփումներու բերմամբ (մանաւանդ 1980ականներէն սկսեալ Հայաստան ուսում առնող անձերու աճող քանակը, անկախութենէն ետք Հայաստանի սահմաններու բացումը, արտագաղթը եւ լրատուութեան նոր միջոցներու - ինչպէս արբանեակային հեռուստատեսութիւնը - ծագումը:

1.1.Թէեւ այս փաստերուն մասին տարբեր ասպարեզի լիբանանահայ գործիչները քաջատեղեակ են, Փետրուար 2010ի UNESCOի արեւմտահայերէնը իր վտանգուած լեզուներու ցանկին մէջ մտցնելը ցնցեց կրթա-մշակութային հայախօս միջավայրը:

UNESCOի կայքէջը կը բնորոշէ արեւմտահայերէնի երկու տարբերակներ, որոնք քարտէսին վրայ³ տեղադրուած են Միջին Արեւելք (Լիբանան, Սուրիա եւ Իրաք) եւ Թուրքիա: Երկու վայրերուն մէջ ալ արեւմտահայերէնը դասակարգուած է որպէս *խսկապէս վտանգուած* (definitely endangered), որ վտանգուածութեան չորս աստիճաններէն (չհաշուելով *չվտանգուած* - safe եւ *մարած* - extinguished եզրերը) երկրորդն է: Կայքէջին վրայ այս վտանգուածութեան աստիճանը կը յատկանշուի հետեւեալ գլխաւոր չափանիշով՝ երեխաները ընտանիքէն ներս այլեւս լեզուն չեն սորվիր որպէս մայրենի լեզու (children no longer learn the language as mother tongue in the home), ինչ որ Միջին Արեւելքի պարագային ակնյայտօրէն սխալ է⁴. առնուազն Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ արեւմտահայերէնի համար ընդունելի կրնայ համարուիլ վտանգուածութեան միմիայն առաջին աստիճանը (*hungtli* – vulnerable. երեխաներուն մեծամասնութիւնը լեզուն կը խօսի, բայց կրնայ որոշ ոլորտներով սահմանափակուիլ – օրինակ՝ տունը՝ most children speak the language, but it may be restricted to certain domains, e.g., home):

Յակոբ Կիլիլիճեան, որուն ուսումնասիրութիւնը UNESCOի ատլասին գլխաւոր աղբիւր ծառայած է, աւելի ճշգրիտ ախտաճանաչում մը առաջարկած էր, ուր կը զանազանէ 4 վայրեր եւ, հիւսիսային Ամերիկայի ու Աւստրալիայի պարագային, գաղթականութեան երկու ալիքներ՝

	Middle East	US, Can, Aus, Post-1970s immigr.	Europe	Latin America	US, Can, Aus, Pre-1970s immigr.
Intergenerational Language Transmission	Vulnerable	Unsafe	Severely endangered		Critically endangered
Proportion of Speakers within the Total Population	Safe	Unsafe	Severely endangered		Critically endangered
Shifts in Domains of Language Use	Multilingual parity	dwindling domains	limited or formal domains		highly limited domains
Response to New Domains and Media	robust/active	receptive	coping		minimal
Availability of Materials for Language Education and Literacy	4	4	3	2	2
Governmental & Institutional Lang. Attitudes & Policies including Official Status & Use	Passive assimilation	Differentiated support	Passive assimilation	Active assimilation	Differentiated support
Community Members' Attitudes towards their own language	Most members support	Many members support	Some members support		A few members support
Type and Quality of Documentation	-	-	-	-	-

³ Տե՛ս՝ <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php> :

⁴ Այս առնչութեամբ ներքոյ ցուցակներու մէջ օգտագործուած չափանիշերը կը տարբերին. առաջինը նկատի կ'առնէ լեզուի միջսերունդային փոխանցումը (intergenerational language transmission), որ կը համարէ *hungtli*, իսկ երկրորդը՝ լեզուին միջսերունդային կիրառութիւնը (the language is used by all ages, from children up), որ կը համարուի *սպահուի*: Հեղինակը չի ճշդեր, թէ ուսումնասիրութիւնը ինչ տեսակ փաստերու վրայ հիմնուած է, հետեւաբար դժուար է այս հակասութիւնը հասկնալ:

Ցուցակ 1 (Gulludjian 2014)

Western Armenian Endangerment Assessment.
Major Evaluative Factors of Language Vitality

Middle East
US post '70
Europe
Latin America
US pre '70

	Middle East	US post '70	Europe	Latin America	US pre '70
Safe:					
The language is used by all ages, from children up	■	■	■	■	■
All in the community speak the language	■	■	■	■	■
The language is used for all domains and for all functions	■	■	■	■	■
The language is used in all new domains and media	■	■	■	■	■
Established literacy tradition. Written language is used in administration and education	■	■	■	■	■
All members value the language and wish to see it promoted	■	■	■	■	■
Unsafe / Vulnerable:					
The language is used by some children in all domains, and by all children in limited domains	■	■	■	■	■
Nearly all in the community speak the language	■	■	■	■	■
Two or more languages may be used in most social domains and for most functions	■	■	■	■	■
The language is used in most new domains and media	■	■	■	■	■
Written materials exist and children are developing literacy in the language at school	■	■	■	■	■
Most members support language maintenance	■	■	■	■	■
Definitively endangered:					
The language is used mostly by the parental generation and up	■	■	■	■	■
A majority of the community speak the language	■	■	■	■	■
The language is used at home domains and for many functions	■	■	■	■	■
The language is used in many new domains and media	■	■	■	■	■
Written materials exist and children may be exposed to the written form at school	■	■	■	■	■
Many members of the community support language maintenance	■	■	■	■	■
Severely endangered:					
The language is used mostly by the grandparental generation and up	■	■	■	■	■
A minority of the community speak the language	■	■	■	■	■
It is used in limited or formal domains	■	■	■	■	■
The language is used in some new domains and media	■	■	■	■	■
Written materials exist but only some members of the community use them	■	■	■	■	■
Some members of the community support language maintenance	■	■	■	■	■
Critically endangered:					
The language is used mostly by very few speakers, of the great-grandparental generation	■	■	■	■	■
Very few speak the language, only in restricted domains for a very few functions	■	■	■	■	■
It is used only in a very restricted number of domains and for very few functions	■	■	■	■	■
The language is used only in a few new domains	■	■	■	■	■
The orthography is known to the community and some material is being written	■	■	■	■	■
Only a few members of the community support language maintenance	■	■	■	■	■
Extinct					

Ցուցակ 2 (Gulludjian 2014)

Երկրորդ ցուցակը կը թելադրէ, որ Միջին Արեւելքի պարագային արեւմտահայերէնի որակատրոււմը ըլլայ *սպահովուած*ի եւ *խոցելի*ի միջեւ, քանի որ 6 չափանիշերը հաւասարապէս բաշխուած են այս երկու աստիճաններուն միջեւ: Իսկ *խոցելի վտանգուած* դասակարգումին կարելի է հասնիլ միայն ցուցակին ընդհանուր միջինը հաշուելով, այսինքն նկատի առնելով ոչ միայն Միջին Արեւելքը, այլ նաեւ գրեթէ ամբողջ արեւմտահայաստան Սփիւռքը (բացի Աւստրալիայէն եւ Թուրքիայէն, որոնք ուսումնասիրութեան մեջ ընդգրկուած չեն), մինչ UNESCOի պիտակատրոււմը, սակայն, կը վերաբերի միայն յատուկ շրջաններու:

Այս ցուցակները կ'արտացոլեն UNESCOի վտանգուած լեզուներու աստիճանի հեղինակներուն ընտրած ցուցիչները, որոնցմով անոնք դիմեցին հայերէնի փորձագէտներուն⁵, նախքան արեւմտահայերէնը ցանկագրելու որոշումը առնելը: Նշուած ցուցիչները կը ներգրաւեն ե՛ւ խօսակցական լեզուի, ե՛ւ գրական լեզուի կիրառութիւնը, ի տարբերութիւն հայ համայնքի ինքնախտաճանաչումին, որ կը հակի շեշտը դնել գրականին վրայ եւ անտեսել խօսակցականը, ինչպէս պիտի նկատենք ստորեւ:

Հասկնալու համար, թէ ինչու՝ UNESCOն հետաքրքրուեցաւ արեւմտահայերէնով, նշենք, որ վերջին 20 տարիներուն լեզուաբանները սկսան անդրադառնալ, թէ երկրագունդի 6000էն աւելի լեզուներէն 90%ը կրնայ մինչեւ 21րդ դարու վերջը վերանալ: Կը համարուի, որ մեր օրերուն ամէն ամիս երկու լեզու կը մեռնի աշխարհի տարբեր երկիրներու մէջ⁶:

⁵ Յակոբ Կիլլիւճեանը եւ Հայկ Տէր Յուսիկեանը, սակայն միայն Յակոբ Կիլլիւճեանի նիւթերուն կրցանք ծանօթանալ:

⁶ Hagège, 2002:

Նկատի առնելով, որ լեզուները մարդկության ժառանգության մաս կը կազմեն՝ հիմնադրամներ, կառավարություններ, միջազգային կազմակերպություններ որոշած են նպաստ յատկացնել այս երեւոյթը հասկնալու՝ եւ ըստ հնարաւորութեան կանխելու: Այս շրջանակին մէջ է, որ UNESCOի այս ծրագրին ուշադրութիւնը ուղղուեցաւ նաեւ արեւմտահայերէնի վրայ:

Վտանգուած լեզուներու ցանկը կը ներառէ այլազան կացութիւններու մէջ աճող լեզուներ: Ամենայատկանշական օրինակը այն լեզուներունն է, երբ խօսող համայնքը կը մարի, կամ իր ընկերային պայմանները արմատական փոփոխութիւններու կ'ենթարկուին, եւ լեզուն այլեւս յաջորդ սերունդին չի փոխանցուիր: Արեւմտահայութիւնը նման արմատական փոփոխութիւն մը ապրած է 100 տարի առաջ, երբ ենթարկուեցաւ զանգուածային ոչնչացման եւ վերապրողներու տեղափոխման, որ յանգեցաւ յետ-եղեռնեան Մեծ Սփիւռքի ծագումին: Այս հարիւրամեակի ընթացքին լեզուն անկասկած որոշ նահանջ մը արձանագրած է, սակայն ոչ միայն չէ անհետացած, այլեւ շարունակած է այն զարգացման ընթացքը, որ սկսեք էր Օսմանեան Կայսրութեան ծիրէն ներս (ուր արդէն իսկ փոքրամասնութեան լեզու էր), իր ուժերը կեդրոնացնելով դպրոցին վրայ, որպէս ազգին գոյատեւման եւ զարգացման անկիւնաքարը:

Արեւմտահայերէնի կարգավիճակը այսօր Լիբանանի մէջ մեծ մասամբ Օսմանեան Կայսրութենէն ժառանգուած է՝ երկրի սահմանադրութեան կողմէ ճանչցուած ազգի մը լեզուն, որ փոքրամասնութեան լեզու ըլլալով հանդերձ կը բարգաւաճի դպրոցներու ընդարձակ ցանցի մը շնորհիւ, եւ որ նաեւ շարք մը պաշտօնական գործերու լեզուն է, քանի որ ըստ պետական օրէնքին որոշ ոլորտներ եկեղեցիին իրաւասութեան տակ կը գտնուին (ընտանեկան գործեր, ամուսնութիւն, բաժանում, ժառանգութիւն եւն.), ինչ որ լեզուի կենսունակութեան համար կարեւոր դրական ազդակ մըն է⁷, որմէ աշխարհի փոքրամասնութիւններու լեզուներուն մեծամասնութիւնը զրկուած է:

Արեւմտահայերէնի կենսունակութիւնը թուանշանային կերպով գնահատելու համար շօշափելի ցուցանիշերը բազմաթիւ չեն: Անոնցմէ են.-

- լիբանանահայ դպրոցներու աշակերտութեան թիւը՝ լիբանանահայութեան ընդհանուր թիւին համեմատութեամբ
- հրատարակչական գործունէութիւնը (ներառեալ համացանցային լրատուամիջոցները) գնող/ընթերցողներու քանակն ու նկարագիրը (տարիք, սեռ, ընկերային-տնտեսական դասակարգ, ազգային կրթութիւն ստացած կամ ոչ են.)
- նկարագրական լեզուաբանական բազմայատկանիշ ուսումնասիրութիւններ, ձայնագրուած բնական խօսքի հիման վրայ (կորպուսային ուսումնասիրութիւններ – corpus studies), տարբեր բնագաւառներու վայրերու մէջ (ազգային/հանրային/անձնական, հայաբնակ/ոչ հայաբնակ), տարբեր բնագաւառներու մասին (ընտանեկան, քաղաքական, ոչ ազգային, գիտական են.)

Այս ցուցիչներու միայն առաջինին մասին ունինք տրամադրելի յստակ տուեալներ, որոնց համաձայն աշակերտութեան քանակը զգալի նահանջ մը արձանագրած է:

Տարեշրջան	Դպրոցներու թիւ	Աշակերտութեան թիւ
1964-65	44	13 398
1972-73	56	18 526
1974-75	56	21 000
1987-88	47	12 924
1990-91	45	11 939
2001-02	30	8 348

⁷ Fishman 1966, Fishman & Garcia 2010:

2011-12	28	6 618
2012-13	28	7 063 ⁸

Ցուցակ 3. Աշակերտության քանակ⁹

Յետպատերազմեան անկումը կ'արտացոլէ լիբանանահայութեան ընդհանուր թիւի նուազումը, զանգուածային արտագաղթի բերմամբ¹⁰: Սակայն, ըստ Մեակ Յակոբեանի ուսումնասիրութեան, 1974 թուականին հայ դպրոցականներու 48%ը միայն հայկական դպրոց կը յաճախէր (43,452էն 21,000ը)¹¹, իսկ 2003ին համեմատութիւնը աճած է մինչեւ 61% (13,000էն 8,000ը), ինչ որ կը պարզէ հակառակ միտումը: Նոյնիսկ եթէ չկրցանք ստուգել այս թիւերը, անոնք կ'ընդգծեն յարաբերական թիւերը նկատի առնելու անհրաժեշտութիւնը:

Սակայն աշակերտութեան քանակը միայն մասնակի պատկեր մը կը ներկայացնէ արեւմտահայերէնի վիճակի մասին. այս աշակերտները հայերէնը իրողապէս որքա՞ն կը կիրառեն, ո՞ր ոլորտներու մէջ, ո՞րքանով կը տիրապետեն արեւմտահայերէնը իր տարբեր ոճային աստիճաններով (գրական, խօսակցական, պաշտօնական եւն.): Ի վիճակի՞ են (ըստ տիրապետած մակարդակին), կամ տրամադի՞ր են (ըստ գործածութեան ոլորտներուն) լեզուն ապագային իրենց զուակներուն փոխանցելու: Այս հարցերու մասին լիբանանահայ կեանքը ճանչցողները որոշ դպրոցներու կամ աշակերտի տիպարներու վերաբերեալ ընդհանուր ներգիտակցութիւն մը կամ համոզումներ կազմած են, սակայն հաստատուած տուեալներ չկան, կամ անոնք չափազանց մասնակի կը մնան:

Լեզուի կենսունակութեան վրայ ազդող գործօններուն մեծ մասը արտալեզուային է՝ ընկերային, տնտեսական, գաղափարախօսական, քաղաքական եւն.: Ծնողական ընտրանքները՝ իրենց զուակին դպրոցին վերաբերեալ - որ այժմ լիբանանահայ կրթամշակութային օղակներուն կարեւոր մտահոգութիւններէն է - կը բաղակցեն այս գործօններուն քանի մը հատը: Լիբանանահայութեան ընկերային-տնտեսական վիճակը եւ ընտանիքներուն կարելիութիւնները՝ կրթաթոշակին հանդէպ, ինչպէս նշած է Դոկտ. Հուրիկ Ադդարեան, ասոր միակ պատճառը չէ¹². պէտք է նկատի առնել նաեւ քաղքենիական խաւին մօտ միջազգային ոչ-պետական դպրոցներու վարկը եւ հօր հմայքը, որ ուղղակի մրցակցութիւն մը կը հանդիսանայ հայկական դպրոցներու մէկ մասին համար, ըլլայ համաշխարհայնացումի բերմամբ, կամ՝ որպէս Լիբանանէն ներս յաջողութեան երաշխիք:

Անգը Պաթայնէ իր ուսումնասիրութեան մէջ¹³ կը յիշեցնէ լեզուներու կենսունակութեան տեսութիւններուն մէջ, ի միջի այլոց, շեշտուած հոգեբանական գործօնը: Այս գործօնը ծանրօրէն կը ներագդէ անհատին՝ ազգային համայնքին հանդէպ իր պատկանելիութեան աստիճանի դիրքորոշումին վրայ (համայնքին հանդէպ կեդրոնական կամ եզրային դիրք ստանձնելու նախընտրանքը):

Արեւմտահայերէնի կենսունակութեան վրայ այժմ ազդող քաղաքական գլխաւոր գործօնը ներքին եւ տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական կացութիւնն է: Անիկա վստահութեան պակաս մը կը պատճառէ, որ կ'ազդէ իրենց զուակներու ապագային մասին ընտանիքներու կազմելիք պատկերացումին:

⁸ Կանխագնահատում. երկու դպրոցներու համար նոր 2012-2013 տարեշրջանի տուեալները տրամատրելի չըլլալուն, անոնց համար 2011-2012 տարեշրջանի թիւերը նկատի առնուեցան:

⁹ Դանիէլեան 2002; Ադդարեան 2014: Այս տուեալները հաշուի չեն առնել դպրեվանքերու, արհեստագիտական վարժարաններու եւ յատուկ կրթութեան դպրոցներու աշակերտութիւնը:

¹⁰ Լիբանանի հայ բնակչութիւնը պատերազմէն առաջ գրեթէ 250,000 հոգիի հասած էր. այսօր կը գնահատուի 70,000էն 105,000 (Migliorino 2008):

¹¹ Յակոբեան, 2006:

¹² Attarian 2014:

¹³ Al Bataineh 2014, 2015:

Պէտք է նշել, որ հայերէնի վրայ ազդող գործոններուն մէկ մասը կրնայ վերագրուիլ նաեւ Լիբանանի մէջ արաբերէն լեզուի վիճակին: Շուէյրի եւ Տիմաշքի¹⁴ կը հաւաստեն, թէ որոշ ցուցիչներով կարելի է արաբերէնն ալ վտանգուած համարել Լիբանանի մէջ: Ընկերային որոշ խաւերու համար (որոնք կը կազմեն երկրին տնտեսական, քաղաքական, եւ մեծ մասամբ նաեւ մտաւորական ընտրանին), գերիշխող լեզուն արաբերէնը չէ, այլ ֆրանսերէնը կամ անգլերէնը:

Այս բոլորին կը գումարուի այն, որ եթէ լիբանանահայ համայնքը երկար տարիներ կրցած է, ազգային ինքնագիտակցութեան ըմբռնումին վրայ հիմնուելով, տեսակ մը պատնէշ ստեղծել արաբերէնի եւ հայերէնի միջեւ, այս պատնէշը - որ երիտասարդութեան համար այսօր հետզհետէ իր ազդեցութիւնը կը կորսնցնէ - համաշխարհայնացման լեզուներու (գլխաւորաբար անգլերէնի) դիմաց առաւել եւս դիրաբեկ է:

Ինչպէս տեսանք, արեւմտահայերէնի վիճակին վրայ ազդող այս գործոններուն մեծ մասը համայնքին ձեռնհասութենէն դուրս է: Սակայն լեզուն ազգային համայնքի իշխանութիւններուն գլխաւոր մտահոգութիւններէն մէկը կը մնայ, եւ պատկան մարմիններու մեծ մասը հոչակած է լեզուի պահպանումին նուիրուած նախաձեռնութիւններ: Այս նախաձեռնութիւնները յարիր են ազգային գաղափարախօսութեան, ընդհանուր կարծիքներու եւ պատկերացումներու, որոնց մասին կ'անդրադառնանք յաջորդ բաժնին մէջ:

2. Լեզուի մասին լիբանանահայ պաշտօնական խօսքը եւ պատկերացումները, եւ անոնց կարելի հետեւանքները լեզուի ապագային համար

Յայտնի է որ ընկերային գիտութիւններու ծիրէն ներս, համայնքային եւ անձնական պատկերացումները ինքնին հետաքրքրական ուսումնասիրութեան առարկայ են, որպէս իրողութեան ըմբռնումի ցուցիչ, սակայն կրնան նաեւ մեկնաբանուիլ յետադարձ հայեացքով, նկատի ունենալով իրենց վարմունքային հետեւանքները, որոնք զօրութիւնը ունին անուղակիօրէն նշանակալի ազդեցութիւն ունենալու տուեալ իրողութեան վրայ: Մեզ հետաքրքրող պարագային, այս կը նշանակէ, որ հայ համայնքէն ներս արեւմտահայերէնի մասին տարածուած գաղափարները եւ համոզումները՝ լեզուի կիրառութեան, կամ նաեւ լեզուի կառոյցին փոփոխութիւններուն, թէ՛ հետեւանքը, թէ՛ ալ - յետադարձ կերպով - այս ընթացքին գործոններէն մէկը կը հանդիսանան: Այս ազդեցութիւնը կրնայ գործադրուիլ գիտակցաբար, կամովին, անձնական որոշումներու կամ համայնքային նախաձեռնութիւններու շնորհիւ (ինչպէս եղաւ թրքախօսութեան վերացումի պարագային), բայց նաեւ անգիտակցաբար, հոգեբանական կամ ընկերային ընթացակարգերու բերմամբ, որոնք կրնան կա՛մ չնախատեսուած հակազդեցութիւն ունենալ կամովին նախաձեռնութիւններու վրայ, կա՛մ ալ նոր վարմունքներ կամ երեւոյթներ յառաջացնել: Ասոնց հետեւանքները կանխելը դժուար է, քանի որ կանխել ենքն էր արտաքին պայմաններու բարդ բաղադրութիւններէ:

2.1. Ի տարբերութիւն այլ ազգային փոքրամասնութիւններու, որոնք իրենց ինքնութեան գաղափարին մէջ լեզուին կը վերագրեն երկրորդական դեր, 19րդ դարէն ի վեր հայ ազգային գաղափարախօսութեան մէջ հայերէնը ինքնութեան գաղափարին մէջ կեդրոնական դիրք մը զբաւած է, որուն մինչեւ հիմա համոզուած կը մնան հայրողիներէն շատերը: Հայ մամուլին մէջ այս գաղափարը յաճախ կ'արտայայտուի: Ահա օրինակներէ.-

Արեւմտահայաստանը կորսուած է իբրեւ հող, կորսուած է նաեւ հողին վրայ գտնուող նիւթական ժառանգութիւնը: Սակայն կորսուած Արեւմտահայաստանէն այսօր մեզի

¹⁴ Choueiri & Dimachki 2012:

հասած միակ հարստությունն ու աւանդը արեւմտահայերէնն է¹⁵:

առանց հայ լեզուին սփիւռքի հայր պիտի կտրուի իր արմատներէն, պիտի պարպուի իր էութենէն¹⁶:

Այս մեջբերումներու մէջ արտայայտուած մօտեցումը կը հիմնուի պարտականութեան եւ կամակայութեան հրամայականներու վրայ, որ կը վերաբերին իշխանութիւններուն եւ մտաւորական ընտրանիին, բայց նաեւ ողջ լիբանանահայութեան՝ ըլլայ ընտանիքներ թէ անձեր: Այս պարտականութեան զգացումը իրօք շատ ցայտուն է ազգային համայնքէն ներս ընդունուած հաստատումներուն մէջ: Վերոյիշեալ յատկանշական յօդուածին մէջ Շառոյեան կը շարունակէ՝

*Կրցա՞ծ ենք մենք այդ արեւմտահայերէնը պահել իր մաքուր եւ անեղծ վիճակին մէջ:
Կրցա՞ծ ենք ստեղծել այն պայմանները, որոնք անոր ապահովութիւնը կերաշխատրեն՝*

Լեզուին ազգային կեդրոնական ցուցիչ ըլլալէն կը բխի անոր մասին որեւէ տարակարծութեան անհանդուրժելիութիւնը, քանի որ կրնայ սրբապղծութիւն համարուիլ, գլխաւոր արժէքներուն հարուածող: Այս արժէքները կը փոխանցուին ազգային համայնքին բոլոր օղակներուն միջոցաւ՝ դպրոց¹⁷, մամուլ, եկեղեցի, կուսակցութիւններ, մշակութային կազմակերպութիւններ եւն.:

Այս կարգախօսներուն նախանշադրութիւններէն մէկը, սակայն, հազուադէպ քննարկումի կ'ենթարկուի, թէեւ անկասկած քննական մեկնաբանութեան սաստիկ կարիքը ունի: Լեզու ըսելով ի՞նչ կ'ենթադրուի: Եւ հետեւաբար երբ լեզուն վտանգուած կ'ըսուի, ի՞նչ է ուշադրութեան ճշգրիտ առարկան: Խօսակցական լեզուն, գրական լեզուն, այսպէս կոչուած «մաքուր» լեզուն: Ինչ որ ազգային գաղափարախօսութեան մէջ ենթադրուած է որպէս անուրանալի ակնբերելութիւն, խորքին մէջ հաւասարում մըն է՝ լեզու = գրական մաքուր լեզու, կամ ալ լեզուի պաշտպանում = լեզուի կանոնարկում (ուղղախօսութիւն, ուղղագրութիւն, ոճային սրբագրութիւն եւն.) բանաձեւումով: Այս լռելեայն, յաճախ չբացայայտուած հաւասարումները քննութեան չեն առնուիր, եւ այսպիսով, լեզուն պաշտպանելու առաքելութեան մէջ ամենացայտուն դերը կը կատարեն մաքրախնդիր մասնագէտներ, որոնց վարկը անձեռնմխելի կը թուի մասնագիտական մթնոլորտէն շատ անդին: Այս կը բացատրուի շարք մը եւ լեզուաընկերային եւ քաղաքա-ընկերային պայմաններով, որոնց շարքին կան Սփիւռքի եւ ազգային փոքրամասնութեան կացութենէն բխած պայմանները՝ կեդրոնական լեզուական տեսչութեան մը բացակայութիւնը, կաղապարուած եւ համակարգուած կրթական ծրագրերու բացակայութիւնը, եւ բազմալեզու միջավայրի մէջ լեզուական նահանջի զգացումը, որ նոյնիսկ կրթուած հայախօսը կը գրկեն լեզուի կրողի իր բնական ինքնավստահութենէն, եւ անկէ բխող լեզուի մասին դատումներ կատարելու լիազօրութենէն: Այս վերաբերումը կրնայ նաեւ մասամբ վերագրուիլ նախորդ տասնամեակներուն ապաթրքախօսումի եւ ապաբարբառախօսումի ընթացքին:

2.2. Լիբանանահայ համայնքէն ներս լեզուական նահանջի մասին պատկերացումները անկասկած որոշակի իրողութեան մը կը համապատասխանեն, թէեւ այս իրողութեան քանակային արժեւորում մը առաջադրելը դժուար է, ինչպէս նշեցինք վերը: Ակնյայտ է, սակայն, որ այս պատկերացումները նաեւ կապուած են լիբանանահայութեան ընդհանուր նահանջի զգացումի մը հետ՝ տնտեսական նահանջ, պատերազմի հետեւանքով

¹⁵ Ազդակ օրաթերթ, 15 Յունուար 2015ի Լեւոն Շառոյեան – ճիշդ է՝ Հավեպահայ, բայց այս տեսակէտէն Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայօճախները տարակարծիք չեն:

¹⁶ Արամ Կաթողիկոս, 19 Օգոստոս 2011:

¹⁷ Որուն առաքելութիւնը աշակերտութեան չի սահմանափակուիր, ըստ դպրոցի տնօրէնէ մը լսուած խօսքին, ծնողի մը ուղղուած՝ «Մենք նախ ծնողները կը կրթենք, յետոյ աշակերտները»:

ընկերային-տնտեսական նկարագրի փոփոխության բերումով, մտաւորական նահանջ, նոյն պատճառով մտաւորական խաւի նուագումի (ընտրանիի արտագաղթի) բերումով, եւ ընդհանրապէս քանակային նահանջ, որ քաղաքական նահանջի սպառնալիքը կրնայ յառաջացնել Լիբանանի մէջ: Կայ նաեւ ընդհանուր շրջանային քաղաքական կացութիւնը, որ լիբանանահայերու մէկ մասին համար հարցականի տակ կ'առնէ իրենց գաւակներուն համար Լիբանանի մէջ ապրելու հեռանկարը:

Վերոյիշեալ յօդուածին մէջ Շառոյեան այսպէս կ'արտայայտէ եւս շատ տարածուած կարծիք մը

Լիբանանը սկիզբէն ի վեր սփիւռքի սիրտը նկատուած է, սակայն ներկայիս կորսնցուցած է սփիւռքին մարդուժ մատակարարելու իր կարողականութիւնը:

Անոր գուտ լեզուական փաստերը - երբ կը խօսուի լեզուական նահանջի մասին - կրնան ըլլալ.-

- լեզուի տիրապետումի նուագումը երիտասարդ սերունդին կողմէ: Այս առումով, ոմանք նկատի ունին ընդհանրապէս լիբանանահայութիւնը, ուրիշներ յատկապէս կը շեշտեն հայերէնով աշխատողներու տիրապետումի նահանջը (ուսուցիչ, լրագրող եւն.) ինչ որ կը յանգի արդէն նշուած մտաւորականութեան նահանջի զգացումին:

- լեզու փոխելու կամ «լեզուադարձ»ի (language shift) հակումը, արաբերէնի ընկալումը որպէս հասակակիցներու հետ յարաբերութեան լեզուն - 1950ականներէն առաջ ծնած անձերը կը շեշտեն նաեւ երիտասարդութեան համակրանքն ու հարազատութիւնը արաբերէնի հանդէպ, զայն հակադրելով իրենց սերունդի օտարութեան եւ խորթութեան զգացումին:

- լեզուները խառնելու հակումը, որ սովորաբար կը հաւասարեցուի լեզուն աղաւաղելու հետ, եւ կը վերագրուի նոր հաղորդակցութեան միջոցներու տարածումին (հեռախօսային կարճ նամակագրութիւն, հասարակական-ընկերային ցանցեր), ինչպէս նաեւ Լիբանանի մէջ քաղաքաբնակ խաւին մեծամասնութեան բազմալեզու հաղորդակցութեան կիրառութեան:

Ինչպէս նշեցինք, այս պատկերացումներուն համապատասխանող փաստերու մասին ուսումնասիրութիւններուն պակասը թոյլ չի տար, որ անոնք էականօրէն հերքուին, ոչ ալ քանակական եւ որակային լուրջ գնահատումի ենթարկուին: Սակայն պարզ հարցում մը կրնայ որոշ չափով մեր դատումը կողմնորոշել:

Եթէ այսօրուան լեզուական կացութիւնը բաղդատուի 1950ականներու կացութեան հետ, արդե՞օք նուաճում պիտի նկատուի: Նախկին թրքախօսութիւնը եւ բարբառախօսութիւնը փոխարինեցին իսլամական արաբերէնը եւ պէրթութեան բազմախառն լեզուն: Եթէ գրական հայերէնի տեսակէտէն դիտենք այս փաստերը՝ տարբերութիւնը այնքան հիմնական չէ, որքան՝ հանգամանային:

Բացառուած չէ, որ տարբերութիւնը քանակային առումով նշանակալի չըլլայ: Բայց ըմբռնումը ուրիշ է, որովհետեւ այս երկու կացութիւններուն միջեւ որակային եւ խորհրդանշական տարբերութիւնը մեծ է. հայ բարբառները, հայ գաւառներէն եկած թրքերէնը (որ իր յատուկ նկարագրով անոնց հետ շարայարութիւն մը կը կազմէ), ինչպէս նաեւ շղթային հակառակ ծայրը գտնուող աշխարհաբարը խորթ չեն գրական հայերէնին: Ասոնք նոյն հալոցին մէջ աճած տարբերակներ են, որոնք կը նային դէպի Շառոյեանին նշած «հողը»: Իսկ արաբերէնը, անգլերէնը, ֆրանսերէնը կը խորհրդանշեն նոր հալոցը՝ Լիբանանը, համաշխարհայնացումը նոյնիսկ, որուն մէջ հայութիւնը կը դժուարի համադրել իր ինքնութիւնը ու դէպի ապագայ ուղղուած ակնարկ մը. այն հալոցը, որուն մէջ կարելի է այլեւս իսկապէս «հալիլ»: Գուցէ այս բացատրութիւն մը ըլլայ Ադդարեանին վկայած հաստատումին՝

«Մեր արմատները չորնալ սկսած են»,- նկատել տուաւ կրթական մշակ մը¹⁸:

Յետպատերազմեան Լիբանանի մէջ աւանդութիւնը եւ ապագան համադրելը հայ համայնքին յատուկ խնդիր մը չէ, այլ երկրին համար համընդհանուր ընկերային հարց մը: Սակայն հայ համայնքին համար հարցը աւելի ճնշող է, քանի որ ազգային բնոյթ կը կրէ եւ կ'արձագանգէ հայ ազգի գոյատեւման մասին նախնական անձկութեան:

2.3. Ազգային գաղափարախօսութեան եւ պատկերացումներու ընկերային արտացոլումները բազմազան են: Ծնողները դէպի հայկական դպրոց քաշելու ջանքերը կը վերաբերին նիւթականին¹⁹ (ընտանիքներուն կրթաթոշակին համապատասխան նպաստ հայթայթելը, ինչ որ հետզհետէ դժուար կը դառնայ) եւ քարոզչութեան, որուն արդիւնքը - ինչպէս կարելի է ակնկալել - քաջալերական չի թուիր:

Լեզուի պաշտպանութեան հրամայականը կը յանգի նաեւ մաքրախնդիր կարգախօսի մը, որ տարածուած է ոչ միայն մասնագէտներու եւ մտաւորականներու մէջ, այլեւ համայնքի «կորիզ»ին բոլոր սերունդներուն եւ խաւերուն մէջ, որպէս հայրենասիրութեան ցուցիչներէն մէկը: «Կորիզ»ի հասկացութիւնը կը բխի Ա. Պաթայնէի առաջարկած փոխաբերութենէն²⁰, ուր համայնքի կառոյցը կը նմանցուի կենսաբանական բջիջի մը, որ կը բաղկանայ.- 1) կորիզէ մը, այսինքն ազգային համայնքի ԴՆԹի (DNA, այսինքն ազգային արժէքները) սերունդը ստանձնող մասէն, 2) կորիզին շուրջ գտնուող գօտիէ մը, որուն անդամները քիչ թէ շատ եզրային դիրք կը զբաղեցնեն համայնքին հանդէպ, եւ 3) անկէ անդին, թաղանթէ մը, որ կը ներկայացնէ համայնքին սահմանը, որոշ չափով թափանցելի: Ասիկա կը նշանակէ, թէ համայնքի եզրային անդամները կրնան համայնքէն դուրս գալ, եւ դուրս ելած անձերը կրնան ներս մտնել կայուն կամ ոչ կայուն կերպով:

Լեզուական տեսակետէն, կորիզային վերաբերմունքը կ'արտայայտուի յատուկ վարմունքով մը, որ կը դրսեւորուի նուազ կորիզային համարուած անձին լեզուն սրբազրելու լայնօրէն տարածուած վարժութեամբ²¹: Այս «պատուիրանատու» (prescriptive) կեցուածքը կրնայ երկու հակառակ արդիւնքներու յանգիլ. կորիզէն ներս զօրացուցիչ ազդեցութեան, իսկ եզրային գօտիէն ներս՝ կեղծոնախոյս ազդեցութեան: Այս հարցը էական կարեւորութիւն մը կ'առնէ հռչակուած նպատակին՝ լեզուի պահպանումին համար:

Տագնապալի կացութեան մը դէմ պահպանողական մօտեցումը զարմանալի պատասխան մը չէ, բայց եւ այնպէս հակաարդիւնաբեր կրնայ ըլլալ: Տագնապի հոգեբանութենէն հեռանալով, նորարարութեան վտանգը յանձն առնելով եւ ճկունութեան գօտիներ ստեղծելով է, որ կարելի է նոր յոյս բերել, նոր ընթացքներու սկիզբ դնել, եթէ պէտք եղած հաւատքը եւ ուժը ունեցող անձեր գտնուին:

Պուրճ Համուտի Ազգային Միացեալ Վարժարանը, որուն բացումը Սեպտեմբեր 2017ին նախատեսուած է, պիտի համախմբէ ազգային դպրոցներուն մէկ մասը, եւ, իր ժամանակակից գրաւիչ շէնքով, պիտի ջանայ նոր դիմագիծ տալ հայ ազգային դպրոցին: Այս դպրոցին մասին առաջին յայտարարութիւններուն մէջ²² շեշտը դրուած է շէնքին վրայ, աւելի՛ քան մանկավարժական ծրագրի վրայ, որ հաւանաբար պիտի յանձնուի նշանակուելիք նոր տնօրէնին: Այս դպրոցին յաջողութիւնը Պուրճ Համուտի շրջանին մէջ

¹⁸ Attarian 2014 (հայերէն), էջ 21:

¹⁹ Սակայն վերջերս քանի մը դպրոցներ իրենց գովազդային-տեղեկատուական հաղորդակցութեան մէջ շեշտը դրած են ուսուցման մէջ արհեստագիտական եւ հաղորդակցութեան միջոցներու գրաւած տեղին վրայ: Այլ դպրոցեր յատուկ կարիքեր ունեցող աշակերտներուն համար ծառայութիւններ ներմուծած են: Բուն մանկավարժական նորարարութեան մասին տակաւին քիչ կը խօսուի, բացի թերեւ Յակոբ Եագուպեանի ստանձնած *Քննադատական մտածողութեան* նուիրումը աշխատանքէն:

²⁰ A. al Bataineh, 2014:

²¹ Ինչ որ Ա. Պաթայնէ կը կոչէ «language monitoring» (լեզուային ավերահսկողութիւն) եզակի երեւոյթ մըն է, աշխարհին մէջ շատ հազուադէպ այս աստիճանի հասած:

²² OTVNews, 30/01/2015:

հայ աշակերտության քանակը աճեցնելու մարտահրավերին հանդեպ՝ պայմանաւորուած պիտի ըլլայ լիբանանեան դպրոցական շուկայի մրցակցութեան մէջ լսելի նորարար առաջարկներ հայթայթելու ունակութեամբ:

Այս ուսումնասիրութիւնը կ'աւարտենք աւելի մասնագիտական վերլուծումի մը ենթարկելով ազգային գաղափարախօսութեան կարելոր մէկ ոլորտը՝ լեզուին կանոնարկումը (standardization).

3. Ուղղախօսութիւն, Միօրինակութիւն, Մաքրութիւն Եւ Այլ Կարգախօսներ՝ Լուծու՞մ, Թէ՞ Խնդիր

Օրինախնդրութիւնը հայոց լեզուի պատմութեան մէջ կարելոր դեր ունեցած է: Հայ մտաւորականութեան օրինախնդիր կեցուածքին կը պարտինք աշխարհաբարը, եւ իրմէ ծագած Վարուժանի մը, Մեծարենցի մը ու նոյնիսկ պատկերամարտ Օշականի մը ստեղծագործութիւնը: Սակայն չմոռնանք, որ աշխարհաբարապաշտները, որոնք հասկցած էին, որ հայ ժողովուրդին ապագան սերտօրէն կապուած է լեզուական յեղաշրջումին, տասնեակներով իրենց դէմ ունեցան գրաբարապաշտներ, որոնք չէին հաւատար, որ բարբառային, «աղաւաղուած» հիմքերու վրայ ծագած նոր լեզուն ի վիճակի էր ազգին պատիւը բարձր պահել: Նահապետ Ռուսինեանի առաջին փորձերէն մինչեւ Այտընեանի իրատես եւ յառաջադէմ մօտեցումը, աշխարհաբարը աստիճանաբար կերտուեցաւ որպէս կենդանի լեզու, որուն հանդէպ մեհենականները, աղէտի նախօրեակին շարունակելով այս ընթացքը, դեռ աւելի նորարար եւ լայնամիտ տեսլական մը ունէին:

Ցեղասպանութենէն ետք այս առաքելութեան ժառանգութիւնը վիճակուեցաւ Լիբանանի հայութեան, որ շարունակեց լեզուի կանոնարկումին ընթացքը, յանձնարարութեամբ նորարարի մը՝ յանձին Լեւոն Շանթի, որ արժեւորեց իր կրկնակի, արեւելահայ եւ արեւմտահայ մշակոյթները:

Այսօր լեզուի կանոնարկումին ընթացքը կը շարունակուի Պէրլուօի մէջ: Ըստ ասանդութեան այս աշխատանքը կը կատարեն ուսուցիչներ եւ դասագրքի հեղինակներ, որ անձնական նախաձեռնութեամբ ստանձնած են այս պատասխանատուութիւնը, եւ իրենց յանձնարարութիւնները կ'արմատաւորեն ուղղակիօրէն իրենց հրատարակած դասագրքերու միջոցաւ: Երբ պետական կրթական համակարգով օժտուած երկիրներու մէջ պաշտօնական մարմին մը կը վճռէ լեզուի կանոնարկումին մասին, եւ կը ստեղծէ համապատասխան ձեռնարկները, որոնց ստիպուած են հետեւիլ բոլոր դասագիրքերը, հայ Սփիւռքի կացութեան մէջ հակառակ ընթացքն է, որ կը կատարուի. դասագրքերը կանոնարկումին սկզբնակէտն են, եւ ոչ թիրախը: Հետեւանք այն է, որ դասագիրքերը կրնան.- 1) տարբերիլ ըստ իրենց հեղինակներու ընդունած կանոններուն կամ քերականական եզրաբանութեան, եւ 2) իրարու հետ մրցակցութեան մէջ գտնուիլ, ինչպէս նաեւ իրենց հեղինակները: Որոշ կէտերու մասին կրնայ համաձայնութիւն գոյանալ, ուրիշներու մասին՝ անլուծելի տարակարծութիւններ յառաջանալ: Այսօր այս ասպարէզին մէջ գործող գլխաւոր անուններ են Արմենակ Եղիայեան (*Օրհածան*), Կարապետ Առաքելեան (*Դիւրին Հայերէն*), Յարութիւն Քիրքճեան (*Մեր Լեզուն*), ինչպէս նաեւ Յովիկ Պէրթիզեան (Քառասուն Մանկանց վարժարանի տնօրէն), Յակոբ Պալեան (*Բազինի* խմբագիր), եւ այս հարցով տարուած այլ անձեր, որոնք պարբերաբար լեզուի մասին «ուղիչ» տեղեկագրեր կը հաղորդեն մամուլի կամ ձայնասփիւտի միջոցով: 2010ականներու սկիզբին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Արամ Ա.-ի ստեղծեց Արևմտահայերէնի Պաշտպան Յանձնաժողովը Եղիայեանէն խնդրեց ուղեցոյց մը պատրաստել, որ նախատեսուած էր յանձնաժողովի որոշումներուն եւ հրատարակութիւններուն հիմքը

դառնալու²³: Այս աշխատանքը առայժմ յանձնաժողովի հաւանութիւնը չէ ստացած, եւ կը ներկայացնէ իր հեղինակին տեսակէտը, հետաքրքրական կը համարենք, սակայն, հոս հակիրճ անդրադառնալ այս ուղեցոյցին մօտեցումին, նկատի ունենալով, որ հոն ներկայացուած են կարգ մը յատկանշական, տարածուած գաղափարներ եւ միտումներ:

Այստեղ այս աշխատանքին մասին գրախօսական մը կատարելու տեղը չէ, սակայն ուղեցոյցը շատ հետաքրքրական նիւթ կը հայթայթէ լեզուական կանոնարկումին հիմունքներու մասին քննական մօտեցում մը արտայայտելու համար, ընկերակազմութեան քանի մը վերլուծութիւններ առաջարկելու հետ միասին, ուստի, պիտի բարարարուինք կարգ մը տեսական եւ մեթոտաբանական հիմունքներ յիշեցնելով:

Բազմաձեւութիւնը լեզուին իրողութեան մէջ

Այս ուղեցոյցին մեկնակէտը ազգային պատկերացումներուն մէջ արմատացած գաղափար մըն է, որուն համաձայն՝ արեւմտահայերէնի պաշտպանութեան կարելորակներէն մէկը լեզուի միօրինակութեան իրականացումն է, ինչ որ մասնագիտական տեսակէտէն հիմնովին վիճելի է: Բազմաձեւութիւնը որնէ լեզուի համար բնական երեւոյթ է, որ կը բխի լեզուի պատմական զարգացումէն, ուրիշ լեզուներու հետ շփումէն, նոր իրականութիւններու համապատասխանելու անհրաժեշտութենէն, եւ փոխադարձաբար կ'ապահովէ լեզուի հարստութիւնը և ճկունութիւնը: Առանց բազմաձեւութեան լեզուն պիտի մնար փակ, այսինքն մեռեալ համակարգ մը, ինչպէս եկեղեցական սլաւոներէնը, էրազմեան լատիներէնը կամ 19րդ դարու եբրայերէնը, որոնք ոչ մէկուն մայրենի լեզուն եղած են: Երբ եբրայերէնը 20րդ դարուն Իսրայէլի պետութեան ստեղծումին բերամբ վերակենդանացուեցաւ, իր դիմագիծը փոխուեցաւ, եւ փոփոխականութիւնը աճեցաւ ազդեցութեանը տակ տարբեր գործօններու, ինչպէս՝ ոճային աստիճաններու ընդլայնումը, խօսողին բազմակեզուութեան բաղադրիչները, տեղական տարբերակներու ծագումը նորարարական գործունէութիւնը՝ յատուկ ընկերային խումբերու (երիտասարդութիւն, ստեղծագործական եւ գեղարուեստական միջավայր, բանակային միջավայր են.) որ ըստ քաղաքաընկերային շարժումներու այս կամ այն շրջանին աստիճանաբար կը ներթափանցէ առօրեայ ընդհանուր լեզուն, եւ գուցէ յետոյ ալ՝ գրական լեզուն²⁴:

Լեզուի մը պատմական տուեալ փուլին գոյութիւն ունեցող բազմաձեւութիւններն են, որ կ'երաշխաւորեն անոր զարգացումը եւ նոր պայմաններուն յարմարեցումը: Բազմաձեւութիւնը շարժական ուժ է: Ջուզահեռ (մրցակից) ձեւերը ժամանակի ընթացքին կ'ամ կը յանգին տարբեր իմաստներու - քերականական արժոյթի կամ իմաստաբանական երանգի բերամբ - կ'ամ ալ ինքնաբերաբար կը լուծուին, երբ ձեւերէն մէկը վերջնականօրէն խօսողներու կողմէն կը նախընտրուի, իսկ միւսը աստիճանաբար երկրորդական կը դառնայ եւ կը մարի: Այս երեւոյթը կարելի է նմանցնել կենսաբանական զարգացումի մէջ ընդգրկուած տեսակներու զանազանումին եւ բնական ընտրութեան²⁵:

Գալով արեւմտահայերէնի վտանգուածութեան (որ յաճախ առաջինը կը յիշուի լեզուի կանոնարկումին անհրաժեշտութեան արդարացումներու շարքին), պէտք չէ անտեսել, որ ռամկաբանութիւններն են, որ, աստիճանաբար ընդունուելով (թէեւ յապաղումով) գրական լեզուին մէջ, զայն կը հարստացնեն նոր կառոյցներով կամ ձեւերով: Այսինքն կարելի է ըսել, որ լեզուն իսկապէս վտանգուած է, երբ *չունի* ռամկաբանութիւններ, որոնք եւ սխալ կը համարուին գրական լեզուի տեսակէտէն, եւ միաժամանակ չեն կրնար հայերէնին խորթ

²³ 2016-ին Յակոբ Չոլաքեանը հրաւիրուեցաւ նոր ուղեցոյցի մը նախապատրաստական աշխատանքը կատարելու յանձնաժողովին ծիրէն ներս:

²⁴ Labov 1994, 2001:

²⁵ Croft 2000:

համարուի: Բարեբախտաբար մեր օրերուն Միջին Արեւելքի հայութիւնը այս հանգրուանին չէ հասած, բայց միշտ չի գիտակցիր, որ ռամիկ լեզուն, որքան ալ անորակ թուի, այնուամենայնիւ լեզուի նորարարութեան եւ ապագայ կենսունակութեան իսկական երաշխիքը կը հանդիսանայ:

Ինչ նշանակութիւն կը կրէ «լեզու» բառը, երբ խօսքը կը վերաբերի *լեզուի* վտանգուածութեան կամ կանոնարկումին մասին: Լեզուաբանը «լեզու» բառով նկատի ունի ամբողջ լեզուական կազմը, իր տարբեր ոճային աստիճաններով, որոնցմէ գլխաւորներն են *բարբառախառնը*, *ռամիկը* (vernacular), *գրականը*, *գրաբարախառն գրականը*: Սովորաբար լեզուները ունին տարբերակ մը, գոր լեզուաբանները կը կոչեն *standard* (որուն՝ հայերէնը ճիշդ համարժէք բառը չունի, ուստի պայմանականօրէն հոս կը բաւարարուինք *հասարակաց* բառով): Լեզուի այս աստիճանն է, որ կը լսուի միջին կրթութիւն ստացած ոչ-մասնագէտ մարդոց սովորական խօսակցութիւններուն մէջ կամ կը կարդացուի անոնց գրութիւններուն մէջ, ոչ շատ մտերիմ, ոչ ալ շատ պաշտօնական առիթներով: Սակայն երբ հայկական համայնքէն ներս խօսք կ'ըլլայ *հայոց լեզուի* պաշտպանութեան մասին, լեզուի աստիճանաչափի կեդրոնը կը գրաւէ ոչ թէ *հասարակաց* (standard) լեզուն, այլ *գրականը*, որ նոյնիսկ հայագետներու առօրեայ հայերէնէն քիչ մը բարձր է: Բացատրութիւնը հարկաւ այն է, որ ասպարեզին բոլոր գործիչները խորապէս գիտակից են հայերէնի երկար եւ հարուստ գրական աւանդութեան, որ տուած է համաշխարհային գրականութեան քանի մը գլուխգործոցներ: Սակայն բացարձակապէս գրական տարբերակի վրայ կեդրոնանալը կրնայ ձախողութեան մատնել լեզուն զօրացնելու լաւագոյն ջանքերն իսկ, որովհետեւ, ինչպէս բացատրուեցաւ վերը, ռամկաբանութիւնները կարելոր դեր կը խաղան լեզուական ներքին փոփոխականութիւնը ապահովելու համար, բայց նաեւ որովհետեւ ըստ ընկերակրութեան տեսութիւններուն, լեզու մը կրողներուն ոճային աստիճաններու քանակը լեզուին կենսունակութեան գլխաւոր չափանիշերէն մէկն ալ է²⁶:

4. Ուղերձ՝ Լեզուն Կանոնարկել ... Սփիւռքի Պայմաններու Մէջ (Առ Ի Եզրակացութիւն)

Թէեւ մեր թիրախը բառացիօրէն *բազմաձևութեան վերացումը* չէ, ակնյայտ է, որ արդի գրական արեւմտահայերէնը, ինչպէս բոլոր գրական լեզուները, տեւական կանոնարկումի կարիք ունի: Այս կանոնարկումը երկու տեսակի հարց կ'արծարծէ.-

- կանոնարկումին ուղղութիւնը եւ հիմունքները (ո՞ր աստիճանի միջամտում՝ նուազագոյն թէ՞ առաւելագոյն. բազմաձևութեան մերժում, թէ՞ արժեւորում եւ բացատրութիւն. նոր ծագած ձևերու վաւերացում/օրինացում, թէ՞ խիստ մաքրախնդիր մօտեցում՝ յենելով գրական աւանդութեան վրայ եւ բարբառախառն ձևերու կամ ռամկօրէնի խիստ սահմանագծում-մերժումի վրայ)։

- կանոնարկումին օղակները. երկիրներու կառավարութիւնները իրենց պաշտօնական լեզուներուն համար կը յենին յատուկ մարմիններու վրայ (տեսչութիւն, ակադեմիա եւն.): Անդին, սակայն, սփիւռքի դրութեան մէջ կառավարական կամ օրէնսդրական միջոցներու բացակայութեամբ²⁷, հարկաւոր է ուրիշ, աւելի նուրբ միջոցներ հնարել լեզուն կիրարկողները համոզել, բառարաններ, քերականութիւններ եւ ուղեցոյցներ հրատարակել²⁸ եւ լայնօրէն տարածել, նաեւ համացանցային միջոցներով, որպէսզի

²⁶ Mithun 1998, Moseley 2010, եւ այլք:

²⁷ Եղիայեան քաջատեղեակ է Սփիւռքի պայմաններու մէջ օրէնսդրութեան մը դժուարութիւններուն (էջ 2): Սակայն էջ 3ի առաջարկը՝ «մերժել կիրարկութիւնը որնէ դասագիրքի կամ որնէ հրատարակութեան, որ չի յարգեր մեր դաւանած ուղղագրութիւնը», իրատես չի թուիր: Հակառակ պարագային, եթէ այս առաջարկը գործադրուի, արեւմտահայերէն գրաւոր արտադրութիւնը ցամքելու վտանգին առջեւ պիտի գտնուի:

²⁸ Էջ 4 «Փափաքելի է, որ ան իր ամբողջական կիրարկութիւնն ու ցոլացումը գտնէ դայրոցական բառարանի մը մէջ»:

մատչելի ըլլան եւ աստիճանաբար փորձարկուին եւ ըստ յաջողութեան՝ ինքնաբերաբար ընդունուին:

Սփիւռքի պայմաններու մէջ նաեւ անհրաժեշտ է, որ կանոնարկումը չափաւոր ըլլայ, որպէսզի կարենայ «մարսուիլ» խօսող ընկերութեան կողմէն: Նոյնիսկ այն ընկերալեզուաբանները, որոնք կը համարեն, որ կանոնարկումը լեզուի կենսունակութեան համար կարելոր գործօն մըն է²⁹ կը շեշտեն, թէ վերէն վար ծայրայեղ կանոնարկում պարտադրելը կրնայ բացասական հետեւանքներ ունենալ լեզուին զարգացումին եւ կենսունակութեան վրայ:

Յաջող լեզուական կանոնարկումին որեւէ քաղաքականութիւն պէտք է նկատի առնէ ընկերային պայմանները, որպէսզի հոգեբանական եւ լեզուաբանական տեսակետէն ընդունելի ըլլայ համայնքին համար, եւ կարենայ հասնիլ իր նպատակին՝ լեզուն զօրացնելուն: Մեզ հետաքրքրող պարագային, ցանկալի է որ կանոնարկումի առաջարկները ի վիճակի ըլլան խօսողին լեզուական անվստահութեան հարցը լուծել սկսիլ, եւ ոչ թէ՛ աւելորդ անվստահութիւն պատճառել: Այսօր Լիբանանի մէջ նկատելի է, որ ինքնավստահութեան պակասի պատճառով հայերէն խօսելէ խուսափողներու քանակը կը բարձրանայ³⁰: Թերեւս կ'արժէ՛ նոյնիսկ բացէիբաց չափել լեզուի կանոնարկումին եւ լեզուական անվստահութեան համեմատական ազդեցութիւնը լեզուի կենսունակութեան վրայ, եւ ըստ այնմ դիրքորոշում մը որդեգրել: Այսօր կը թուի, որ ընտրանիները վերանորոգելը այնքան դժուար չէ, որքան իրենց շուրջ խօսուն ժողովուրդ մը պահելը: Եւ այս մարտահրաւերը, որ երկար ժամանակ արեւմտեան սփիւռքին իրայատկութիւնը եղած է, հասած է մինչեւ Լիբանանի բազմալեզու հայօճախը, ուր կը մնայ անպատասխան, մինչեւ որ պատշաճ մտածողականութիւն մը ծագի այս հարցին շուրջ:

Օգտուած գրականութիւն

- Al-Bataineh Anke (2014). Parental Ideas of Multilingualism ad School Choice : Implications for Language Diversity” lecture at AUB, November 26, 2014.
- Al-Bataineh Anke (2015). *Cent ans après : politiques scolaires et vitalité des langues en danger, le cas de l'arménien occidental, PhD thesis*, Inalco, Paris, november 2015, supervisor A. Donabédian.
- Attarian, Hourig (2014). *Fostering a New Culture of Learning, Teaching, and Practice: Armenian Schools and Education in Lebanon*, report, Calouste Gulbenkian Foundation, <http://www.gulbenkian.pt/inst/en/Activities/ArmenianCommunities?a=4819> (published march 14, 2014).
- Choueiri Lina, Dimachki Loubna (2012). Is Arabic an Endangered Language ?, communication at *Medeastern2012, International Conference on Endangered Languages of Eastern Mediterranean : current Challenges*, Nicosia, University of Cyprus, 21-24 may 2012.
- Croft, William (2000). *Explaining language change: an evolutionary approach*. Pearson Education.
- Fishman, Joshua A. (1966). *Language Loyalty in the United States. The Maintenance and Perpetuation of Non-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups*. The Hague: Mouton.
- Fishman, Joshua A. (1991). *Reversing Language Shift*. Clevedon: Multilingual Matters
- Fishman, Joshua A., Garcia, Ofelia (eds.) (2010). *Handbook of Language and Ethnic Identity*, 2 volumes, Oxford University Press.
- Gulludjian, Hagop (2014). Linguistic Compartmentalization in Heritage Language Speakers: Observations in the Armenian Diaspora, communication at the *2nd International Conference on Heritage/Community Languages*, March 2014, Los Angeles (unpublished).
- Hagège, Claude (2002). *Halte à la mort des langues*, Paris, Éditions Odile Jacob, 381 p

---

²⁹ cf. Fishman 1991:

³⁰ al Bataineh 2015:

- Hagopian, Sevag (2006). Հայեցի դաստիարակութիւնը Լիբանանահայ համայնքէն ներս, խնդիրներ եւ հեռանկարներ, Beirut: Cadmus Project.
- Labov, William (1994, 2001). *Principles of Linguistic Change* (vol.I *Internal Factors*, 1994; vol.II *Social Factors*, 2001), Blackwell.
- Mithun, Marianne (1998). The significance of diversity in language endangerment and preservation. *Endangered Languages: Loss and Community Response*. Lenore Grenoble and Lindsay Whalley, eds. Cambridge: Cambridge University Press. 163-191. Reprinted 2010 in Austin, Peter K. *Critical Concepts in Language Studies*. Oxford, UK: Routledge.
- Moseley, Christopher (ed.). (2010). Atlas des langues en danger dans le monde, 3ème edn. Paris, Editions UNESCO. Version en ligne: <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/fr/atlasmap.html> [10 Avril 2013]